

HOCEND MÜDAFAASI VE BİR DİRENİŞ ÖRNEĞİ: TİMUR MELİK*

HOCEND DEFENCE AND AN EXAMPLE OF RESISTANCE: TIMUR MELIK

Meryem DOYGUN**

Makale Bilgisi

Başvuru: 07.06.2021

Kabul: 13.08.2021

Article Info

Received: June, 07, 2021

Accepted: Aug. 13, 2021

Öz

Türk-İslam âlemi için en büyük felaketlerden biri olarak tesmiye edilen Moğol istilası sırasında Hârezmşahlar'ın hâkimiyeti altındaki şehirler tek tek viran edilmiş mezkûr coğrafya hallaç pamuğu gibi dağıtılmıştır. Ancak bu şehirlerin tamamına yakınında Moğol tahakkümüne şecaatle mukavemet gösterilmiş buralara tayin edilen emîrler ve kumandanlar ya da şehir ahalisi umumiyetle direnişi seçerek dikkate şayan mücadele örnekleri göstermişlerdir. Seyhun (Siriderya) nehrinin sol kıyısı boyunca kâin Hocend (Hucend) şehrinin cesur emirlerinden Timur Melik'in Moğol ordularının tazyikine karşı yanında az sayıdaki adam ile son ana kadar direnişi ve kısıtlı imkânlarla rağmen bulduğu çözüm yolları ile Moğolların tahakkümünü kırması bunun göstergesidir. XIII. yüzyılın önemli müelliflerinden Atâ Melik Cüveynî'nin "eğer Rüstem Pehlivan onun zamanında olsa idi ona seyis dışında bir şey olmazdı" sözleri tarihî hakikat mesabesinde. Bu çalışma ile bir şehrin tarihi ile bütünleşen müdafaa örneği ve Moğol istilasına karşı şehirlerin kolayca teslim olduğu tezinin tarihî hakikate mugayir olduğu dönemin kaynaklarına dayanılarak gösterilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Moğol istilası, Hârezmşahlar, Hocend, Timur Melik, Müdafaa.

---

* Bu çalışma, Prof. Dr. İlhan ERDEM'in danışmanlığında hazırlanan "Hârezmşahlar-Moğol Münasebetleri ve Hârezmşahlar Devleti'nin İnkırazı" adlı doktora çalışmasındaki "Hocend'in Zaptı" bölümünün gözden geçirilmiş, yeni kaynaklar, değerlendirmeler ve notlar ile genişletilmiş halidir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, mdoygun@agri.edu.tr, Orcid: 0000-0001-8456-5022, Ağrı Türkiye

Abstract

During the Mongol invasion, which was known as one of the biggest disasters for the Turkish-Islamic world, the cities under the domination of the Khwarezmshahs one by one was crumpled up and the aforementioned geography were scattered. However, in almost all of these cities, the amirs and commanders assigned to fight against Mongol domination, demonstrated a remarkable example of resistance. The fact that the resistance of Timur Melik, one of the brave amirs of the city Hocend (Hucend), on the left bank of the river Seyhun (Siriderya), against the pressure of the Mongol armies, despite its limited possibilities and few men, is indicative of this. The words of Atâ Melik Cüveynî, one of the most important authors of the 13th century, "if Rüstem Pehlivan, had lived during his time, he would have become nothing but a groom of his" have their historical degree of truth. With this study, it will be tried to show, based on the sources of the period, an example of defence integrated with the history of a city and the thesis that cities are accessible against the Mongol invasion is incompatible with historical truth.

Keywords: *Mongol Invasion, Khwarezmshahs, Hocend, Timur Melik, Defence.*

Giriş

Devletlerarası münasebetler ihtiva ettiği idari, içtimai, iktisadi, dinî ve kültürel gelişmeler itibariyle yalnız siyasi tarih çalışmaları için değil muhtelif disiplinler için de zengin malumat arz eder. Tarihin en büyük hadiselerinden biri olarak telakki edilen, XIII. yüzyılın bilhassa siyasi sahada *değişim ve dönüşüm çağı* olarak temayüz etmesinde ciddi payı olan Moğol istilasının başlangıcını teşkil eden Hârezmşahlar ile Moğol münasebetleri ve sonrasında yaşanan gelişmeler bu meyandadır.

Hârezmşah-Moğol münasebetleri *müşterek bir rekabetin ilerleyen düzeyde bir çatışmaya dönüşebileceğini* gösteren en açık örneklerden biridir. Dağınık Moğol ve Tatar kabilelerini birleştirerek hâkimiyet sahasını gitgide genişleten Cengiz Han'ın, zenginliği ile ilk zamanlardan itibaren Yakındoğu'nun liderlerinin nazar-ı dikkatini celbeden ¹ Çin'i ele geçirme temayülü yeni bir mücadele sahasına yön veriyordu. Zira yine aynı zamanlarda doğunun en büyük siyasi gücü olan Sultan Muhammed Hârezmşah'ın Karahıtaylar ve Gurlular gibi muktedir devletlere galebe çaldıktan sonra yönünü Çin'e çevirmesi bu mücadelenin taraflarını belirlemiş oldu.

¹ V. V., Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), TTK Yayınları, Ankara 1990, s. 418; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, TTK Yayınları, Ankara 2000, s. 229.

Sultan Muhammed ve Cengiz Han'ın iki büyük asabiye önderi olarak etrafındaki güçleri bertaraf etmek suretiyle daha uzak ve kârlı hedeflere göz dikmeleri taraflar arasındaki çatışmanın zeminini hazırlamıştır. Nitekim Mâverâünnehir ve İran fetihlerini tamamlayan Sultan Muhammed'in Çin'i ele geçirme arzusu zihnini ziyadesiyle işgal etmiş sürekli bu coğrafyayı araştırarak gelenlerden burası hakkında bilgi toplamıştır.² Bazı araştırmacılara göre Sultan Muhammed'in Çin'i hâkimiyetine alma ısrarının altında yatan en büyük sebep cihangirlik sevdası idi.³ Sultan Muhammed için *Çin'deki hâkimiyet cihangirlik kapılarını açacak bir kilit* iken Cengiz Han için Çin iptidai bir hayat süren ve çok az mal istihsal eden Moğolların elzem ihtiyaçlarına⁴ cevap veren bir coğrafya idi.

Taraflar arasındaki münasebetler dostane şekilde başlamış bilhassa Cengiz Han her iki tarafın ortak menfaatlerine hizmet edecek bir ticaret anlaşmasının tesisinde talepkâr olmuştur. Nitekim kendi topraklarına gelen Müslüman tüccarlardan işittiklerinden ve onların getirdikleri ticari mallardan batıdaki zenginliklerin kendi ülkesine sağlayacağı faydaları tasavvur ediyor bu sebeple Hârezmşahlar ile aktif bir ticaret ağının kurulması için özel çaba sarf ediyordu. Ancak Sultan Muhammed olası ticaret anlaşmasının ve dostane ilişkilerin kazançlarını Cengiz Han gibi takdir etmiyor daha ziyade kendinden önce Kuzey Çin'in payitahtı Pekin'i ele geçiren (1215)⁵ ve kendisini bu zaferden alıkoyan lideri tahkik ettiriyordu.⁶ Buna mukabil

² Minhâc-ı Sirâc el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, (Tsh. Abdülhayy Habîbî), C. II., İntişârât-i Esâtîr, Tahran 1389, s. 102.

³ Abbas İkbâl Âştîyânî, *Târîh-i Mogul ez Hamle-yi Çengiz ta Teşkil-i Devlet-i Timûrî*, Müessesesi-i İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahran 1388, s. 21.

⁴ Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mîrhând, *Târîh-i Ravzatü's-Safâ*, C. VII., İntişârât-i Esâtîr, Tahran 1380, s. 3337; Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevarîh*, (Tsh. Behmen Kerîmî), İntişârât-i İkbâl, Tahran 1387, s. 342; Abdullah b. Fazlillâh Vassâf, *Târîh-i Vassâfî'l-Hazret*, (Tsh. Ali Rızâ Hâciyân Nejad), C. IV., Müessesesi-yi İntişârât Danişgâh-i Tahran, Tahran 1388, s. 384; Ebü'l-Ferec, *Abül-Farac Tarihi*, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), C. II., TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 481. Göçebe yaşam tarzını benimseyen Moğolların bilhassa mefruşat ve yatağa duydukları gereksinim hakkında tafsilatlı malumat ve mukayese için ayrıca bkz; Ahmet Tetevî-Asıf Han Kazvîni, *Târîh-i Elfi*, C. V., Şirket-i İntişârât-i İlmî ve Ferhengî, Tahran 1382, s. 3667; *Sergozeşt-i Çengiz ve Hârezmşahiyan*, (Haz. Haşim Recebzâde), Tahran 1386, s. 49.

⁵ Abdulali Destgayb, *Hücum-i Ordu-yi Mogul be İran*, İntişârât-i İlm, Tahran 1367, s. 157; Rıza Pâzûki, *Târîh-i İran ez Mogul ta Afşâriyye*, Şirket-i Çaphane-yi Ferheng, Tahran 1316, s. 10; Zeki Velidi Togan, *Cengiz Han (1155-1227)*, 1970, s. 62; Ziya Bunyatov, *A History of the Khorezmian State Under the Anushteginids 1097-1231*, IICAS, Samarkand 2015, s. 108.

⁶ Cûzcânî, *Tabakât*, s. 102; İsmail Hasanzâde, *Târîh-i İran der Ahd-i Hârezmşahiyan*, Bongah-i Tercüme ve Neşr-i Kitab-i Parsa, Tahran 1392, s. 167. Sultan Muhammed topraklarının doğusunda zuhur eden bu yeni fatihin kendisiyle birlikte ordularının kemiyet ve keyfiyeti hakkında sahih malumat edinmek için taraflar arasında elçi ve mektup teatisine razı olacaktı. Ancak yeni fatihin ve müstakbel düşmanın gücünü ve sabrını sınamaktan

muhtelif amaçlar doğrultusunda da olsa taraflar arasında cereyan eden elçi ve mektup teatisi neticesinde dostane münasebetler kurulmuştur. Bundan sonra gerek Cengiz Han gerekse Sultan Muhammed'in ülkesinden ticaret kabileleri gelip gitmeye bilhassa hatırı sayılır ticaret temsilcileri olan Uygur ve Müslüman tacirler Moğol pazarlarında kârlı alışverişler yapmaya başlamıştır.

Sağlanan sulh ve ticaret anlaşması teminatı ile Cengiz Han ülkesinden Hârezmşahlar ülkesine doğru tamamının Müslümanlardan mürekkep ⁷ olduğu söylenen 450 kişilik bir ticaret kafilesi yola çıktı. Taraflar arasındaki dostluğu pekiştirmek için gönderilen ve beraberlerinde getirdikleri kıymetli malları pazarlarda satarak kazanç sağlamak niyetinde olan bu kafile Hârezmşahlar'ın sınır şehri olan Otrar'a vasil olduğunda şehrin valisi Gayır (Kayır) Han lakaplı İnalçuk ⁸ tarafından tevkif edilerek malları müsadere ve kendileri de katledildi (1218). Dönemin müellifleri bu harekete sebep olarak valinin tüccarların mallarına tamahkârlığını gösterir ve bu işe umumiyetle Sultan Muhammed'in izni ile teşebbüs ettiğini kaydederler. Otrar vakıası tek başına bile büyük bir suç sayılır iken Cengiz Han'ın olayın sorumlusu olarak görülen valinin kendisine teslimi için gönderdiği Müslüman elçinin katli ve yanındaki iki Moğol'un tahkir alameti olarak sakallarının tıraş edilip geri gönderilmesi gibi bir hareket bugünkü milletlerarası hukuk açısından da savaş sebebi olarak görülmektedir.⁹ *Özetle bu çatışmaya yol açan*

---

vazgeçmeyecekti. Sultan Muhammed'in gerçek niyetinin bu yönde olduğu bilgisine dair bkz; M. Fuad Köprülü, *Tarih Araştırmaları I*, (Haz. Yahya Kemal Taştan), Akçağ Yayınları, Ankara 2006, s. 250; Carl Brockelmann, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, (Çev. Neşet Çağatay), TTK Yayınları, Ankara 2002, s. 204; Jean Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, (Çev. Ayşe Bereket), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001, s. 174; Ali Ekber Diyanet, "Çengiz", *Dâ'iretü'l-Ma'ârif-i Bozorg-i İslâmî*, C. XIX., Tahran 1395, s. 393; Muhsin Rahmetî, "Alâeddin Muhammed Hârezmşah", *Dânişnâme-i Cihân-ı İslâm*, C. XVI., 1390, s. 309.

⁷ Atamelik b. Muhammed Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ-yi Cüveynî*, (Tsh. Muhammed b. Abdulvahab Kazvîni), İntişârât-i Hermes, Tahran 1387, s. 167; Gıyâsüddin b. Hümâmiddin el-Hüseynî Hândmîr, *Habîbü's-Siyer*, (Mkd. Celâleddîn-i Hümâyî), C. II., İntişârât-i Hayyam, Tahran 1380, s. 648; Muhammed b. Ali b. Muhammed Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, (Tsh. Mîr Hâşim-i Muhaddis), Müessesesi-i İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahran 1363, s. 233; İbn Arapşah, *Fakihet el Hulefa (Cengiz Han Kısmı)*, (Çev. Şerafettin Yaltkaya), İstanbul 1920, s. 26.

⁸ Muslihüddin Muhammed Lârî, *Mir'atü'l-Edvâr ve Mirhatü'l-Ahbâr*, (Tsh. Seyid Celil Sagrevaniyan), C. II., Merkez-i Pejuhişi-yi Miras-ı Mektub, Tahran 1393, s. 650; Hamdullah Müstevfî, *Târih-i Güzide*, (Nşr. Abdülhüseyn Nevâî), Müessesesi-i İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahran 1394, s. 493; Henry Howorth, *History of the Mongols*, C. I., Longmans, Green and Company, London 1880, s. 74. Valinin ismi bazı kaynaklarda İnal Han olarak geçmektedir. Bkz; Paul Ratchnevsky, *Genghis Khan: His Life and Legacy*, Blackwell, Oxford 1991, s. 122.

⁹ Barthold, *Türkistan*, s. 425. Nadir Devlet'e göre o dönemlerde bir elçinin katli dahi yeterince savaş nedeni idi. Nadir Devlet, *Avrasya Fatihisi Cengiz Han*, İstanbul 2010, s. 142. Otrar elçiye zeval olmaz sözüne kara leke süren ve Türk tarihinde bir emsali daha olmayan korkunç bir

dinamikler, münasebetleri siyasi ve ticari mecrada barışçıl bir düzeyden savaş seviyesine indirgeyecekti.

Hârezmşah-Moğol münasebetlerinde kırılma noktası olan Otrar vakıası Moğolların İslam topraklarına hücumlarının başlamasında bir mukaddime mahiyetindedir. Bundan sonra her iki taraf da savaşın kaçınılmaz olduğunu anlayacak savaş stratejisini tespit ve planlarını tatbikle iştilal edeceklerdi. Öyle ki Sultan Muhammed'in kudreti ve dikkate şayan zaferleri hakkında bilgi sahibi olan Cengiz Han savaş hazırlıklarını çok ciddi tutmuştur. Buna rağmen Sultan Muhammed kuvvetlerini muayyen bir noktada toplamayarak şehirlerin garnizon kuvvetleri tarafından müdafaa edilmesi¹⁰ yani her şehrin kaderini kendilerinin tayin etmesi gibi tenkit edilen bir savaş stratejisi takip etmiş, ordusunu bizzat sevk ve idareden de imtina etmiştir.¹¹ Nitekim Mâverâünnehir ve Horasan şehirlerinin akıbeti oralardaki kumandanlar ve emirlerin şahsi kararları neticesinde şekillenmiş kimi firarı, Moğollara itaati, vefasızlığı kimi de mukavemeti, şecaati ve sultana bağlılığı tercih etmiştir. İşte bu çalışmaya konu olan Timur Melik ikinci grubun hasletlerine sahip, Moğolların tazyikine karşı Hocend şehrini son ana kadar savunan tarihî bir şahsiyettir. Bu konu ile bir emîrin şahsi kararlarının bir şehrin üzerindeki rolü tespit edilmeye ve düşmanlara karşı bulduğu çözüm yollarının savunma alanındaki yeri gösterilmeye çalışılacaktır. Ancak bundan önce şehrin ve bu coğrafyanın önemini daha iyi anlamak için Hocend hakkında bilgi verilecektir.

---

olaydı. Ahmet Temir, *Moğolların Gizli Tarihi'ne Göre Cengiz Han (Çingiz Han)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989, s. 94.

¹⁰ Sultan Muhammed'in tecrübeli devlet erkânın görüşlerini dikkate almaması, ülkesinin coğrafi üstünlüğünden istifade edememesi ve düşmana karşı meydan muharebesi vermeyip ülkenin ve halkının kaderini garnizon komutanlarının inisiyatifine bırakması oldukça tenkit edilmiştir. Sultanın Moğollar karşısında stratejik hatalar yaptığını söyleyen müelliflerin başında Nesevî gelir. Hârezmşahlara yakınlığı ile bilinen ve umumiyetle sultanın lehine izahatta bulunan müellif bu hadisede sultanın kusurlu olduğunu dile getirmekle bilhassa ordunun başında bulunmamasını ve savaşmaksızın firar etmesini eleştirmektedir. Hatta sultanın askerlerini şehirlere dağıtmadan meydan muharebesi yapmış olsa idi Moğollara galebe çalmasının kolay olacağı inancındadır. Nesevî'nin bu nevi tenkitleri için bkz; Şihâbüddin Muhammed Hurendizî Zeyderî Nesevî, *Sîret-i Celâleddin Mengüberni*, (Tsh. Mücteba Minovî), Şirket-i İntişârât-i İlmî ve Ferhengî, Tahran 1365, s. 53.

¹¹ Bunun için bkz; Meryem Doygun, "Moğollar Karşısında Farklı Mekânlarda Mükerrer Hatalar: Otrar ve Köseadağ Karşılaştırması", *1243 Köseadağ Savaşı ve Anadolu'nun Moğollar Tarafından İşgali*, Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, Sivas 2018, s. 447-458; Michael Burgan, *Empire of the Mongols*, Facts on File, New York 2005, s. 20.

Bazı İslam kaynaklarında Hucende ya da Hocende ¹² olarak geçen şehir Orta Asya'nın önemli coğrafi bölgelerinden sayılan Fergana vadisinin girişinde ve Seyhun'un kıyısında yer alır. Meşhur İslam coğrafyacıları şehrin Fergana'ya dahil olup olmadığı hususunda ihtilaf halindedir. Nitekim Ceyhânî şehrin Fergana'ya yakın olmakla birlikte onun tabilerinden olmadığını söyler ¹³ iken İbn Havkal Fergana'ya dâhil olduğunu ve yalnız amilliğinin bulunduğunu söyler.¹⁴ Barthold zaman zaman Fergana'ya dahil edilen şehrin X. yüzyılda müstakil bir idari varlık olarak kabul edildiğini belirtir.¹⁵ Şehrin Fergana'ya bağlı olup olmadığı hususunda farklı görüşler olsa da Mâverâünnehr'in büyük ve önemli şehirlerinden biri olduğu konusunda ittifak halindedirler.

¹² Şehrin adının İslam kaynaklarında Hucende olarak geçtiği bilgisine dair bkz; Rıza Kurtuluş, "Hucend", *DİA.*, C. XVIII., İstanbul 1998, s. 272; Ahmed b. Ebî Yâkub, *el-Büldân*, (Trc. Doktor Muhammed İbrahim Âyetî), Bongah-i Tercüme ve Neşr-i Kitab, Tahran 1343, s. 71; Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-Büldân*, (Trc. Abdülmuhammed Âyetî), İntişârât-ı Bünyâd-ı Ferheng-i İran, Tahran 1349, s. 576, 583; İstahri, *Ülkelerin Yolları*, (Çev. Murat Ağarı), Ayışığı Kitapları, İstanbul 2015, s. 277; Guy Le Strange, *Doğu Hilâfetinin Memleketleri*, (Haz. Adnan Eskiçurt-Cengiz Tomar), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2015, s. 573. Şehrin Hocende olarak kaydedildiği yerler için bkz; Ebü'l-Kâsım Ubeydullâh b. Abdillâh İbn. Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Brill, Leiden 1889, s. 26; İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi El-Kâmil Fi't-Târîh Tercümesi*, (Trc. Ahmet Ağırakça vd.), C. IV., Ocak Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 253; İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, (Trc. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2014, s. 388. Şehrin Moğolların eline geçmeden önceki ahvali hakkında malumat için bkz; Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, (Trc. Muhammed Tevekkül), Neşr-i Nokre, Tahran 1337, s. 575, 581.

¹³ Ebulkasım b. Ahmed Ceyhânî, *Eşkâl-el Âlem*, (Trc. Ali b. Abdulselam Kâtib), Meşhed 1368, s. 193.

¹⁴ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 388. "Seyhun kıyısında nehrin gerisinde meşhur bir şehir olup oradan Semerkand'a kadar on günlük yol vardır. Şehrin içinden bir nehir geçer ve kenarında bir dağ kâindir". Yâkut Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, C. II., Sazman-ı Mirâs-ı Ferhengî Kişver, yy, ty, s. 271. "Semerkand'dan Hocend'e yedi merhale ve Hocend'den Şaş'a dört merhaledir". Ebü'l-Fidâ, *Büldân*, s. 557. "Hocend batıya doğru Endican'a beş fersah yoldur ve kadim şehirlerdendir. Hâce Kemâl Hocend'dendir. Kalesi yüksek bir yerde vakidir. Hocend'in av yeri güzeldir çok fazla beyaz ahu, dağ keçisi, geyik ve tavşan elde edilir. Hocend'den doğuya beş altı fersah olur. Hocend ve Kend-i Badam arasında Ha-Derviş olarak bilinen bir çöl vardır bu çölde sürekli rüzgâr eser." Menûçehr Sütüde, *Âsâr-i Târih-i Verarud ve Hârezm*, C. III., Gencîne-i Coğrafya-yı Tarih-i İran, Tahran 1388, s. 5-6. "Fergana'nın Semerkand'dan gelirken sağdaki ilk kasabası olan Hucende, Sir Deryâ'nın sol kıyısı boyunda yer alır ve ona bitişik güneye doğru bir fersah mesafede Kend dış mahallesi vardı." Strange, *Doğu Hilâfeti*, s. 576. Şehrin kasabaları hakkında bkz; *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, (Tsh. Menûçehr Sütüde), Zeban ve Ferheng-i İran, Tahran 1362, s. 111-112. Şehir hakkında ayrıca bkz; Muhammed Kazvinî, "Hocend ve Hokand", <http://ensani.ir/file/download/article/20120614185909-6011-20.pdf> (Erişim Tarihi: 29.05.2021).

¹⁵ Barthold, *Türkistan*, s. 178.

Hocend şehri üç ana bölümden oluşmaktaydı: içinde hapishanenin bulunduğu muhkem bir kale, camiye içeren ve bir duvarla çevrili iç şehir, sarayın bulunduğu yerde bir duvarla muhafaza edilen meydan (ribat).¹⁶ *İpek Yolu üzerinde bulunması, mamur ve verimli toprağa sahip olması sebebiyle de cazibe merkezi bir şehirdi.* Ahalinin geçim kaynakları arasında besicilik yaygındı aynı şekilde balıkçılık ve avcılık da ekonomisine yardımcı oluyordu.¹⁷ Ancak kalabalık nüfusa sahip olması hasebiyle Hocend ve havalisinden elde edilen mahsuller ihtiyacın tamamını karşılayamıyor halkın ihtiyacı olan zahire buraya Fergana'nın diğer bölgelerinden ve Ustrûşene'den getiriliyordu.¹⁸ Bununla birlikte etrafını çevreleyen meşhur bağ ve bahçelere, zengin meyvelere sahiptir. Öyle ki klasik İslam coğrafyacısı Hamevî memleketin hiçbir yerinde burada yetiştirilenlerden daha güzel ve iyi meyveler olmadığını söyler.¹⁹

Hocend bulunduğu konum itibariyle bölgenin aktif ticaret ağını destekleyen bir özelliğe sahipti. Nitekim gerek Seyhun'un kıyısında yer alması gerekse İpek Yolu güzergâhında bulunması itibariyle Mâverâünnehr'in önemli ticaret pazarlarından biri idi. Seyhun'un kuzey kıyısında, şehrin karşısında Çâç (Şâş) ve Fergana'dan gelen tüccarların uğrak yerleri vardı. Etrafının Semerkand, Çâç ve Fergana vadisi gibi ekonomik ve kültürel canlanmanın yaşandığı şehirlerle çevrilmesi de şehrin kalkınmasına yardımcı oluyordu. *Orta Asya ticaret yollarının kavşağında elverişli konumu iktisadi kalkınmayı ve nüfus artışını teşvik ediyordu.* Ticaret ağının gelişmesi, Seyhun'un yukarı ve aşağı mecrasından mal taşımacılığının büyümesi ve hem karadan hem de nehirden getirilen cevherlerin²⁰ eritilmesi

¹⁶Keith Hitchins, "Khujand", *Encyclopedia Iranica*, <https://www.iranicaonline.org/articles/khujand-city-in-northwestern-tajikistan> (Erişim Tarihi: 03.08.2021); C. E. Bosworth, "Khudjand(a)", *EP* (İng.), C. V., Leiden 1986, s. 45; İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 388-389; Strange, *Doğu Hilâfeti*, s. 576; Barthold, *Türkistan*, s. 179; Kurtuluş, "Hucend", s. 272.

¹⁷ Abdulmenan Nasruddîn Hocendî, "Hocend", *Dânişnâme-i Cihân-ı İslâm*, C. XV., Tahran 1390, s. 204-205; <https://www.yjc.news/fa/news/5345184/شهر-های-که-چنگیز-خان-آنها-را-ویران-کرد> (Erişim Tarihi: 04.08.2021)

¹⁸ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 389; Barthold, *Türkistan*, s. 179; Kurtuluş, "Hucend", s. 272.

¹⁹ Yâkut Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, s. 271. "Her tarafı bağ ve bostandır. Bostanları ve evleri dağınıktır. Burası hoş ve güzel meyveleri olan bir şehirdir. Halkı güzel ve insanlık sahibidir." İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 388-389. "Meyvesi çok hoştur, narı güzellikle bilinir. Semerkand elması ve Hocend narı için böyle söylerler. Kend-i Badam onun tâbilerindedir. Hümmüz ve Hindistan'a buradan badem gider." Sütüde, *Âsâr-i Târih*, s. 6.

²⁰ Hocend değerli cevherler açısından da zengin bir şehirdi. "Hocend'den firuze madeni çıkarırlar ve ona Hocendî derler üzerindeki renk benzer değildir, zıt olur ve rengi çabuk dönüşür sarı renk olur." Muhammed b. Necîb Bekrân, *Cihannâme*, (Çev. Meryem Doygun), Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2021, s. 124.

de önemli meslek gruplarının doğmasını destekliyordu. Yine şehir 1013 ve 1021 yılları arasında bol miktarda dirhem ve daha sonra bazı bakır sikkeler üreten bir darp merkeziydi.²¹ Bu ekonomik canlılık zanaatkarların da kalkınmasına yardımcı oldu. Öyle ki zanaatkarlar mallarını genellikle şehirdeki düzenli pazarlarda satardı ancak üretim arttıkça yerel tüccarlar mallarını Seyhun ve Çin'e giden asırlık ticaret yolları da dahil olmak üzere Hindistan ve İpek Yolu üzerindeki diğer şehirlere götürdüler. Aynı zamanda şehir sakinleri ek gıda maddeleri ve hammaddeler sağlamak için bazen kırsaldan bazen uzak yerlerden gelen çiftçilere bağımlı olduklarından tarım da şehir ekonomisinde çok önemli bir rol oynadı. Göçebeler, şehir ahalisiyle düzenli ticarete girdiler, zanaatkarların malları için hayvan ve diğer ürünleri değiş tokuş ettiler.²²

Hocend yalnız aktif ticaretin sağlandığı bir şehir olmasıyla değil ayrıca Orta Asya'nın önemli bilim ve eğitim merkezi olarak kabul edilmesiyle de bilinir. Başta astronomi ve matematik olmak üzere çeşitli alanlarda çalışmalar yapan meşhur âlimlerden kimi Hocend şehrine nispet edilir. Zamanının ileri gelen mutasavvıflarından ve şairlerinden Hâce Kemâl Hucendî²³, filozof Ebû İmrân Mûsâ b. Abdullah el-Hucendî, matematik ve astronomi bilgini Hâmid b. Hıdır el-Hucendî bu cümledendir.²⁴

Moğolların Hocend'i işgali ve Timur Melik'in şehri müdafaası

Cengiz Han Sultan Muhammed'in son hamlesinden sonra çelik gibi bir disipline ve nizama sahip ordusunu sultanın hâkimiyetindeki şehirlerin üzerine sevk etmiştir. Otrar şehrine yaklaştıklarında ise ordusunu dörde taksim etmiş oğullarını, Noyanlarını ve komutanlarını birliklerin başında muhtelif şehirlere göndererek oraları ele geçirmeye memur etmiştir. Ulag Noyan²⁵, Seketu²⁶ ve Togay²⁷ kumandanlığındaki 5000 kişiden müteşekkil

²¹ Hitchins, "Khujand".

²² Hitchins, "Khujand".

²³ Sütûde, *Âsâr-i Târih*, s. 6; Hitchins, "Khujand".

²⁴ Kurtuluş, "Hucend", s. 273.

²⁵ Barin kabilesinden olduğu bilgisine dair bkz; Barthold, *Türkistan*, s. 441. Howorth bu ismi Alan Noyan olarak zikreder. Howorth, *Mongols*, s. 77. Hartog'a göre Benâket'i almak için gönderilen birlikleri Ulag Noyan yönetiyordu. Leo De Hartog, *Cengiz Han*, (Çev. Serkan Uzun), Dost Kitabevi, Ankara 2003, s. 104. Alak Noyan olarak geçtiği yere dair bkz; Pâzûki, *Târih-i İran*, s. 11; Engin Tunalıoğlu, "Şecere-i Türk'e Göre Harezmi Seferinden Ölümüne Kadar Cengiz Han Devri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi*, (Yayınlanmamış Mezuniyet Tezi), İstanbul 1969, s. 19.

²⁶ Reşidüddin'de Sektur bkz; Reşidüddin, *Câmiu't*, s. 356. Howorth bu ismi Sektu Buka olarak telaffuz eder. Howorth, *Mongols*, s. 77. D'ohsson Suğtu olarak okur. M. Baron C. D'ohsson, *Moğol Tarihi*, (Çev. Ekrem Kalan-Qiyas Şükürov), IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 102. Vassâf'a göre Seketu ve Togay Ulag Noyan'ın oğullarındandı. Vassâf,

bir orduyu da Fergana sınırına göndererek bu civardaki şehirlerin ele geçirilmesine görevlendirmişti. Bu birliğin ilk durağı Benâket²⁸ şehri olmuş şehrin meliki İletgü Moğolların tahakkümüne²⁹ karşı çok fazla mukavemet gösteremeyerek itaat yolunu tercih etmiştir.

Hârezm şehirlerindeki direniş ve teslimiyet kararı Moğollarla ilgili olduğu kadar Hârezmli emîrlerin şahsi düşünceleriyle de ilgiliydi. Öyle ki Moğol işgali sırasında kimi şehir emîrlerin şahsi kararı neticesinde direniş seçiyor kimi de yine emîrlerin mukavemette gevşek davranması veyahut firar etmesi sebebiyle zahmetsizce Moğolların eline düşüyordu. Benâket ve Hocend şehirleri ilkinin mukavemetsiz teslimiyeti ikincisinin de dikkate şayan direniş itibarıyla bu duruma emsal mahiyetindedir.

Moğollar Semerkand, Buhara ve Otrar şehirlerini ele geçirdikten sonra Fergana tarafına indiler. Hocend şehrine hareket eden Moğol ordusunun Buhara, Semerkand, Otrar ve ele geçirilen diğer “kasabalar ve köylerden” toplanan 50.000 haşerden³⁰ ve 20.000 Moğol’dan mürekkep olduğu söylenir.³¹ Birliklerin tamamı onluklara ve yüzüklere ayrılıp her birinin

Târih-i Vassâf, s. 388. Barthold bu kumandanın sağ cenahın binbaşlarından olup Kong-Hoten kabilesine mensup olduğunu söyler. Barthold, *Türkistan*, s. 441. Kafesoğlu bu ismi Suketü Çerbi olarak telaffuz etmekle birlikte seçkin bir Moğol kumandanı ve sağ cenah binbaşısı olduğunu söyler. Kafesoğlu, *Harezmsahlar*, s. 253, 257. Bu ismin farklı varyantlarına dair ayrıca bkz; Hasanzâde, *Hârezmşahiyan*, s. 193; Tunahıoğlu, *Cengiz Han*, s. 19.

²⁷ Tugai olarak geçtiği yere dair bkz; Kafesoğlu, *Harezmsahlar*, s. 257.

²⁸ Mezkûr şehrin adı kaynaklarda Fenaket olarak da geçmektedir. Şîrin Beyânî, *Dîn ü Devlet der İrân Ahd-i Mogul*, C. I., Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, Tahran 1389, s. 100; E. Bretschneider, *Mediaeval Researches from Eastern Asiatic Sources*, Vol. I., Trübner & Co., London 1888, s. 278; Şebânkâreî, *Ensâb*, s. 235.

²⁹ بروز چهارم امان خواستند
همه غرقه در موج خون آمدند

به پیکار سه روز برخاستند
ز شهر بناکت برون آمدند

Üç gün savaşa kalktılar

Dördüncü gün aman istediler

Benâket şehrinden çıktılar

Hepsi kan dalgasında boğuldular.

Benâket şehrinin Moğolların eline düşmesinden sonra uğradığı felaketi anlatan mezkûr şiir için bkz; Pâzûki, *Târih-i İrân*, s. 14. Şiir çevirisi Meryem Doygun’a aittir.

³⁰ Haşer umumiyetle düzensiz ordu ve düzensiz asker manasını ifade eden bir terimdir. Moğollar zamanında bunlardan tahta ve taş getirme, hendekleri, yıkık hisarları ve ırmakları doldurma gibi askerî işlerde istifade ediliyordu. Âştîyânî, *Târih-i Mogul*, s. 27. Kafesoğlu da haşerin ele geçirilen bölgelerden teşkil olunan esirlerden müteşekkil ordu olduğunu söyler. Kafesoğlu, *Harezmsahlar*, s. 258.

³¹ Menuçehr Pezeşk, “Timur Melik”, *Tarihçe-i Makale*, <https://www.cgie.org.ir/fa/article/224552/تیمورملک> (Erişim Tarihi: 03.08.2021); Cüveynî, *Cihângüşâ*, s. 177; Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, (Çev. Mürsel Öztürk), TTK Yayınları, Ankara 2013, s. 126; Mîrhând, *Ravzatü's*, C. VIII., s. 3845; Reşîdüddin,

başına bir Moğol tayin edildi. Hocend bu tarihte Hârezmşah'ın cesur emirlerinden biri olan Timur Melik³² tarafından müdafaa ediliyordu. Moğol işgali sırasında kimi zaman bulunan çözüm yollarıyla şehirlerin Moğolların eline geçişi zorlaşmış ve henüz işgal edilmeyen şehirlerde halkın maneviyatı yükselmiştir. Nitekim bu direniş ve savunma taktikleri neticesinde bazı şehirler kaderini Moğolların değil kendilerinin tayin etmesini sağlamışlardır. İşte bunlardan biri de Seyhun'un kıyısında kâin Mâverâünnehir bölgesinin önemli ve büyük şehirlerinden Hocend'dir. Şehrin emîri Timur Melik Hârezm şehirleri tek tek Moğolların eline düşerken gösterdiği şecaat ve sebat ile Moğolların tahakkümünü bir dereceye kadar kıran zamanının önemli şahsiyetlerinden biri olmuştur.

Timur Melik Benâket şehrinde yaşananları ve şehrin akıbetini haber alınca Moğollara karşı mukavemet yolunu tercih etti ve ciddi hazırlıklar yapmaya başladı. Moğol ordularının hücumlarına karşı Hocend ahalisinin ilk tepkisi şehre kapanmak oldu Timur Melik de yanında az sayıdaki birlik ile 70.000 kişilik bu ordunun karşısında duramayacağını anlayınca kuvvetlerinin en seçkinlerinden 1000 muharip ile³³ Seyhun'un içindeki

Câmiu't, s. 442; Vassâf, *Târîh-i Vassâf*, s. 388; Ali Ekber Velâyeti, *Îrân ez Hamle-yi Mogol ta Pâyân-i Timuriyan*, Müessesesi-i İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahran 1392, s. 218; C. E. Bosworth, "Khudjand(a)", s. 45. Moğol ordusunun 75.000 kişiden müteşekkil olduğu bilgisine dair bkz; Kurtuluş, "Hucend", s. 272. Kafesoğlu da 5000 kişiden mürekkep ordunun Benâket'i almaya memur edildiğini ve Hocend için ayrıca büyük bir ordu sevk edildiğini söyler. Kafesoğlu, *Harezmsahlr*, s. 253. Cengiz Han'ın Hocend'i ele geçirmek için 5000 kişilik bir ordu memur ettiği bilgisinin geçtiği yere dair bkz; Sir Percy Sykes, *Târîh-i Irân*, (Trc. Seyyid Muhammed Taki Fahrâdî Gilânî), C. II., Tahran ty, s. 105.

³² Cüveynî Timur Melik için "Eğer Rüstem Pehlivan onun zamanında olsaydı ona seyis dışında bir şey olamazdı" demek suretiyle emîrin kuvvetinin mesabesi hakkında dikkate şayan bir benzetme yapar. Cüveynî, *Cihângüşâ*, s. 177; Tercüme, s. 126. Mîrhând da Cüveynî'ye benzer bir ifade ile "Rüstem ve İsfendiyyar onun savaşından ar duyardı" der. Mîrhând, *Ravzatü's*, C. VIII., s. 3845. Ayrıca bkz; Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, (Baron Desmaisons), Akademiye-i İmparatoriye, Petersburg 1871, s. 106; Tunahioğlu, *Cengiz Han*, s. 19. Grousset Timur Melik'ten Hocend şehrinin enerjik valisi olarak söz eder. Rene Grousset, *Stepler İmparatorluğu*, (Çev. Halil İnalçık), TTK Yayınları, Ankara 2011, s. 248. Bu nevi övgüler için ayrıca bkz; Lokman Baymatof, "Timur Melik der Hafize-i Tarih-i Hocend", *Neşriye-i Keyhan Ferhengî*, S. 215, Şehriver, 1383, s. 64; Âştîyânî, *Târîh-i Mogul*, s. 35; Bretschneider, *Asiatic Sources*, s. 278; Destgayb, *Hücum-i Ordu*, s. 193; Pâzûki, *Târîh-i Irân*, s. 14-15; Baymatof, "Timur Melik", s. 64. Şebânkâreî Timur Melik'i hem Benâket hem Hocend hâkimi olarak zikreder. Şebânkâreî, *Ensâb*, s. 235. Timur Melik h. 609 senesinde Sultan Muhammed Hârezmşah tarafından Hocend hâkimi oldu. Baymatof, "Timur Melik", s. 62.

³³ <https://rch.ac.ir/article/Details/10758> (Erişim Tarihi: 04.08.2021); Cüveynî, *Cihângüşâ*, s. 177; Tercüme, s. 126; Âştîyânî, *Târîh-i Mogul*, 35; Bretschneider, *Asiatic Sources*, s. 278; Hasanzâde, *Hârezmşahiyan*, s. 197; Kafesoğlu, *Harezmsahlr*, s. 258; Pâzûki, *Târîh-i Irân*, s. 15; Velâyeti, *Îrân*, s. 218; <https://www.yjc.news/fa/news/5345184/شهر-هابی-که-چنگیز-خان-آنهارا-ویران-کرد>

adalardan birinde, Hocend'e yakın fevkalade müstahkem bir kale yaptırarak oraya iltica etti.³⁴ Timur Melik ve beraberindekiler bu kalede Moğollara karşı savunma tedbirleri almakla meşgul oldu. Kaleyi gören Moğol kumandanları hayrete düşse de bir an evvel harekete geçtiler. Öyle ki ok ve mancınıkların isabeti için kale mesafesinin uzak olduğunu müşahede edince ırmağın kale yönündeki en dar mevziini taşla doldurma yolunu tercih ettiler. Mutat olduğu üzere bu güç iş için orduda bulunan haşeri kullandılar ve bunlar yaya olduğu halde üç fersah kadar uzaklıktaki dağdan taş getirerek nehre döktüler.³⁵ Moğolların bu hazırlıkla amacı nehir mecrasının kapatılmasını sağlayarak ³⁶ müdafilerin sığındığı kaleyi ok ve mancınık darbeleriyle yıpratmak ve onları teslim mecbur bırakmaktı.

Böylesi bir tedbir hareketinin tatbiki her ne kadar zor olarak görülse ve bir hayli vakit alacağı düşünülse de Moğolların bu yöndeki amacının yavaş yavaş gerçekleştiğini müşahade eden Timur Melik'in buna karşı ilk hamlesi savunmaya muhkem kayıklarla devam etmek oldu. Timur Melik bu kayıkları oldukça ilginç bir yöntemle hazırlamış ve Moğol saldırılarını burada karşılamıştır.

Müdafaa tedbiri olarak önceden yetmiş adet kayık yaptıran Timur Melik daha sonra bu kayıkları ıslak keçelerin üzerini sirke ile kilin karışımından elde ettikleri macunla sıvattı. Bu keçeler üzerindeki muhtelif yerlere küçük pencereler açarak bunları kayıkların üzerine gerdirdi. Her sabah bunlardan altısı bir tarafa kalanları da başka taraflara giderek savaşıyor ok darbeleri ise bu kayıklara tesir etmiyordu. Moğolların kayıklara attığı ateş, petrol ve taşlar da suya batıyor onlara isabet etmiyordu veya hedefe ulaşsa bile istenilen etkiyi göstermiyordu. Nitekim Moğolların bu etkisiz hamleleri müdafilerin elini güçlendiriyor, yaptıkları ani baskınlarla güçlerini kırıyor ve onları kendilerinden uzaklaştırıyordu. Moğollar kayıkları ortadan kaldırmak için çok çabaladıysa da mümkün olmadı. Diğer taraftan Timur Melik'in Moğolları zorlayan çözümü bir dereceye kadar tesir etti lakin bu hal devamlı olmadı zira kaledekiler erzak konusunda sıkıntıya düştü. Bu durum karşısında yeni bir karar tatbik etti ve işlerin zora girdiği anda ağırlıklarını da yanlarına alarak önceden hazırlanan kayıklarla birlikte suda şimşek gibi

³⁴ Kale öylesine muhkemdi ki ona "devlerin eli bile erişemezdi". Tunaloğlu, *Cengiz Han*, s. 19. Adadaki kale ve hisar oldukça müstahkem idi ve Moğolların eline geçmesi güçtü. Bu yüzden ona taş ve ok işlemiyordu. <https://rch.ac.ir/article/Details/10758>

³⁵ Cüveynî, *Cihângüşâ*, s. 178; Tercüme, s. 126; Pezeşk, "Timur Melik"; <https://rch.ac.ir/article/Details/10758>. Bu iş için 50.000 kişinin kullanıldığı bilgisine dair bkz; Tunaloğlu, *Cengiz Han*, s. 19.

³⁶ Kafesoğlu, *Harezmşahlar*, s. 258; <https://rch.ac.ir/article/Details/10758>

ilerlemeye başladılar ve kuzeye doğru hareket ettiler. Elllerinde tuttıkları meşaleler olduğu halde Seyhun üzerinde süratle ilerlediler. Bu sırada Moğol ordusu da komutanlarının emri mucibince nehir kenarında yürümek suretiyle onları takip ediyor nehir yönüne attıkları seri oklarla bir an önce müdafilerin mukavemetini kırmayı ve kovalamanın neticelenmesini istiyordu. Timur Melik de ihtiyaç hâsıl olduğu vakit kuvveti zayıflayan kayığın olduğu yöne gidiyor ve Cüveynî'nin tabiriyle *asla şaşmayan can yakan ok darbeleriyle*³⁷ Moğol askerlerini o civardan uzaklaştırıyor hatta zaman zaman onlara üstünlük sağlıyordu. Kafesoğlu bu ahvali “kanlı bir şehrayin heybetinde”³⁸ diye tasvir ederek taraflar arasındaki çatışmanın şiddetini ortaya koyar.

Timur Melik Moğollar karşısında yiğitlikle savaşa da sonunda arazinin her tarafından sıkıştırıldığını görünce yanındaki bir grupla beraber önceden hazırlanan kayıklara binerek Moğolların eline henüz geçen Benâket'e doğru hareket etti. Orada Moğolların kayıkların geçişini engellemek için nehre çektikleri zincire tesadüf etti. Ancak tek bir hamle ile bu kalın zinciri kırıp kayıkları oradan geçirdi. Moğol askerleri de peşlerini bırakmadı ve vuruşa vuruşa takibe devam ettiler. Timur Melik Otrar, Cend ve Sığnak'ı süratle geçti ancak Barçınlîğkent sınırına ulaştığında Moğol komutanı Uluş-İdi³⁹ ordusunun Ceyhun'un her iki tarafını da tuttuğunu, kayıklardan barikat yapıp üzerine mancınıklar kurdurduğunu ve nehrin iki tarafına konuşlanan askerlerin yardımıyla müdafilere kesin darbe vurma hazırlığında olduğunu haber aldı. Ancak Timur Melik bu engelden de kurtuldu ve Barçınlîğkent'in kenarına ulaştığında maiyetiyle birlikte sudan hızla geçip çöle doğru yol aldı. Moğol askerleri de vakit kaybetmeden onun peşine gitti aralarındaki mesafe süratle kapanmasına rağmen Timur Melik zaman zaman yük taşıyan maiyetinin yanına gidiyor düşman kuvvetlerini oyalıyor ve peşine tekrar yerine dönüyordu.⁴⁰ Timur Melik bu halde birkaç gün savaştı ancak Moğol askerlerinin sayısı günden güne artıyor Timur Melik'in işi zorlaşıyordu. Nitekim yanındaki askerlerin çoğu öldürüldü ve ağırlıkları da Moğolların eline geçti. Buna rağmen mücadele etmekten imtina etmedi ve yanında az sayıda adam kalmasına rağmen düşman eline düşmemek için son ana kadar celadette savaştı. Ancak yanındaki son birkaç kişi de öldürülünce yalnız ve silahsız kaldı öyle ki biri kırık üç okundan başka bir şeyi kalmadı. Peşinden giden Moğollardan birinin gözünü oku ile kör etti diğerlerine de yanında sadece iki oku olduğu halde “Yanımda sizin sayımızca okum var, geri

³⁷ Cüveynî, *Cihângüşâ*, s. 178; Pâzûki, *Târîh-i İran*, s. 15; Baymatof, “Timur Melik”, s. 64.

³⁸ Kafesoğlu, *Harezşahlr*, s. 259.

³⁹ Uluş-İdi olarak geçtiği yere dair bkz; <https://rch.ac.ir/article/Details/10758>

⁴⁰ Cüveynî, *Cihângüşâ*, s. 179; Tercüme, s. 127.

dönmeniz ve canınızı korumanız sizin yapacağınız en iyi iştir” diyerek Moğolları geri döndürmeye muvaffak oldu.⁴¹

Moğollara karşı verdiği bu çetin mücadele sonunda Hârezm’e ulaştı⁴² ve burada asker toplayarak Barçınlîğkent’e revan oldu. Moğollar bu şehri ele geçirip başına bir Moğol şahnesi tayin edip ayrılmıştı. Timur Melik bu şehre vasil olduğu vakit şahneyi ortadan kaldırdı ve akabinde Hârezm’e geri döndü. Bundan sonra Horasan sınırına dörtünale gitti ve Şehristâne’de⁴³ kâin Sultan Muhammed’e ulaşarak onun saflarına katıldı.⁴⁴ Kaynaklar Timur Melik’in ölünceye kadar Celâleddin Hârezmşah’ın yanında kaldığı hususunda ittifak halindedir.⁴⁵ Celâleddin de Timur Melik’i yanından ayırmamış Moğolların Hârezm’deki tazyikine daha fazla dayanamayacağını anladığında yanına Timur Melik olduğu halde şehri terk etmiştir. Timur Melik bu zamanda da devlete sadakatle hizmet etmiş ve Celâleddin’in en sadık adamlarından biri olarak Moğollara karşı verdiği çetin mücadelelerde daima onun yanında yer almıştır.

Cüveynî Timur Melik’in bundan sonraki ahvali hakkında malumat veren nadir müelliflerden biridir. Müellifin kaydına göre Timur Melik sultanın yanından ayrıldıktan sonra ehl-i tasavvuf libası giyerek Suriye’ye gitti ancak burada çok kalmadı, fitneler durulunca Fergana’ya vasil oldu. Birkaç yıl süren ikametinden sonra Hocend’e yıllar önce ayrıldığı şehre geri döndü. Bir

⁴¹ Cüveynî, *Cihângüşâ*, s. 178-179; Tercüme, s. 126-127; Ebu’l-Gazi, *Şecere-i Türk*, s. 108; Hândmîr, *Habîbü’s-Siyer*, C. III., s. 30; Mîrhând, *Ravzatü’s*, C. VIII., s. 3846; Muhammed Lârî, *Mir’atü’l-Edvâr*, s. 654; Reşidüddin, *Câmiu’t*, s. 357. Timur Melik’in mücadelesi hakkında ayrıca bkz; Joachim Barkhausen, *İmperatürî Zerd Çengiz Han ve Ferzendâneş*, (Trc. Erdeşîr Nîkpûr), Çaphane-i Daverpenah, Tahran 1346, s. 100; Şebânkâreî, *Ensâb*, s. 235; Vassâf, *Târih-i Vassâf*, s. 387-388; Âştîyânî, *Târih-i Mogul*, s. 35; D’ohsson, *Moğol*, s. 102-103; Hartog, *Cengiz Han*, s. 104; Pâzûki, *Târih-i İran*, s. 15; *Sergozeşt-i Çengiz*, s. 54.

⁴² Hârezm’e h. 617 (m. 1220) yazında ulaştığı bilgisine dair bkz; Hasanzâde, *Hârezmşahîyan*, s. 198.

⁴³ “Hârezm’in güneyindeki Rîgistan’ın sonlarına ve Nesâ’ya yakın *el-Milel ve’n-Nihal* kitabının sahibi Muhammed b. Abdilkerîm Şehristânî’nin vatani”. Âştîyânî, *Târih-i Mogul*, s. 35; Velâyeti, *Îrân*, s. 219.

⁴⁴ Cüveynî, *Cihângüşâ*, s. 179; Tercüme, s. 127; Pezeşk, “Timur Melik”. Mîrhând’a göre Timur Melik birkaç gün sultanın hizmetinde kalarak onun atfet ve inayetini kazandı daha sonra yanından ayrıldı. Mîrhând, *Ravzatü’s*, C. VIII., s. 3847; Tunalıoğlu, *Cengiz Han*, s. 20. Timur Melik Sultan Muhammed’den bir işe yükseltilmediğini görünce bir süre sonra ondan ayrıldı. Velâyeti, *Îrân*, s. 220.

⁴⁵ “Çok geçmeden Timur Melik, Celâleddin’e ve yükseltmekte olduğu orduya katılmak için güneye doğru hızla ilerledi”. Peter Brent, *The Mongol Empire*, Weidenfeld and Nicolson, London 1976, s. 65. Bu ise Hârezmşahlar’ın iki cesur savaşçısı olarak Celâleddin ve Timur Melik’in iş birliği ve dostluğunun yadsınamaz bir kanıtıdır. Baymatof, “Timur Melik”, s. 63.

zaman daha oradan oraya savruldu en sonunda Ögedey'in oğlu Kadakan tarafından öldürüldü.⁴⁶

Timur Melik'in mezkûr mücadelesi Moğol tazyikine gösterilen en ciddi mukavemet örneklerinden sayılır. Nitekim bu yönüyle diğer şehirler arasından temayüz eden Hocend müdafaasını müellifler de yalnız Timur Melik minvalinden kaleme almış ve onun ayrılışından sonra Hocend'in akıbeti konusunda yeterli malumat vermemişlerdir.⁴⁷ Buna rağmen Timur Melik'ten sonra Hocend'in Moğollar tarafından kolaylıkla ele geçirildiğini tahmin etmek güç değildir.⁴⁸ Zira Moğolların yeni kuvvetlerle takviye edilen ordusu karşısında şehrin direnişinin daim olmayacağı tarihî hakikat mesabesindedir.

Hocend'in Moğolların gücünü ve sabrını sınyacak kadar direniş göstermesi elbette Timur Melik ile maiyetinin göstermiş olduğu vefa, celadet ve sebatla alakalıdır. Timur Melik'in bu müdafaasının Moğol atlarının toynaklarının çiğnediği Hârezm topraklarını işgalden kurtarmaya yeteceğini düşünmek gerçeğe mugayir görülmektedir. Lakin Timur Melik'in eldeki kısıtlı imkânlarla düşmanın karşısına çıkmaktan geri durmaması ve çağının

⁴⁶ Cüveynî, *Cihângüşâ*, s. 179-180; Tercüme, s. 128; Mîrhând, *Ravzatü's*, C. VIII., s. 3848; Velâyeti, *Îrân*, s. 220; Tunahöğlu, *Cengiz Han*, s. 20; Pezeşk, "Timur Melik"; <https://rch.ac.ir/article/Details/10758>. Pâzüki de Timur Melik'in başlangıçta Hârezm'e oradan Irak'a gittiğini, Irak'tan ise Şam'a hareket ettiğini fitnelerin durulmasından bir müddet sonra Fergana ve Hocend'e geri döndüğünü Moğol eliyle öldürülene kadar tanınmadan yaşadığını söyler. Pâzüki, *Târîh-i İrân*, s. 15. Benzer malumat vermekle birlikte Timur Melik'in ölümünü "işgalcilere karşı mukavemet kahramanlarından birinin tarih sahnesinden çekilmesi" olarak tarif eder. Hasanzâde, *Hârezmşahiyan*, s. 198. "Timur Melik Şam'a gidip orada birkaç sene kaldıktan sonra Hocend'e döndü ve gördü ki Cengiz Han Hocend'e Ögedey Kağan'ı vali nâspetmiş. Ögedey'e giderken yolda Katkan oğluna rast geldi. Katkan onu tanıyıp bağlattı. Moğollarla olan vuruşlarını sordu. Timur Melik bir perva cevaplar verdi. Katkan oğlan kızıp Timur'u bir okla vurdu. Timur hemen öldü." Tunahöğlu, *Cengiz Han*, s. 20.

⁴⁷ Baymatof Hocend'in zaptı ve Timur Melik hususundaki bilgilerin yalnız İslam müelliflerinin eserlerinden takip edildiğini, Çinli ve Moğol müelliflerin Moğol hanlarının siyasetine bağlılıklarından dolayı eserlerinde bu bilgilere yer vermediklerini özellikle Hârezmşahlr Devleti'nin istila tarihi hakkında hiçbir şey yazmadıklarını, aynı zamanda beyan edilen vakaların doğru olmadığını söyler. Baymatof, "Timur Melik", s. 62.

⁴⁸ Beyânî şehrin Moğollar tarafından ele geçirilip katliam yapıldığını kaydeder. Beyânî, *Dîn ü Devlet*, s. 100. "Şehirdeki insanların kaderi diğer şehirler gibi oldu. Sanatkârları ayırdılar gençleri haşer olarak götürdüler ve sıradan insanları öldürdüler". Hasanzâde, *Hârezmşahiyan*, s. 197. Hocend'in Timur Melik ve adamları oradan ayrıldıktan hemen sonraki gün herhangi bir direnişle karşılaşmadan Moğollara teslim olduğu bilgisine dair bkz; Jacob Abbott, *History of Genghis Khan*, Harper&Brothers Publishers, New York 1873, s. 280. "Şehir sonra Batu Han (1227-1256) ve Berke Han (1256-1266) dönemlerinde doğrudan Altın Orda Hanlığının kontrolüne geçti. Sık sık yapılan baskınlar ve genel düzensizlik şehir ekonomisinin çökmesine sebep oldu ancak mahalli vali Mesud Bey (ö. 1289) tarafından 1271'de kapsamlı bir para reformunun başlatılmasından sonra mütevacı bir toparlanma başladı." Hitchins, "Khujand".

en ciddi savunma örneklerinden birini vermesi Hârezm ve Mâverâünnehir şehirlerinin direnişsiz Moğolların eline düştüğüne dair tezlerin gerçeği yansıtmadığına dair bir kanıttır. Elbette Moğol işgali sırasında firarı seçerek şehirlerin zahmetsizce düşman kuvvetlerinin eline düşmesine sebep olan emîrlere ve komutanlar vardı ancak bu durum Timur Melik gibi kahramanların da olduğu gerçekliğine halel getirmez. Öyle ki bunlar bugün dahi devletlerin ve milletlerin övünç kaynağı olarak görülmüştür. Tacikler'in Timur Melik'i kendilerine atfetmeleri, "milli kahraman" ⁴⁹ olarak görmeleri ve özellikle edebiyat alanındaki çalışmalarda onun kahramanlığı ile ilgili hikâyelerin yapılması da buna dairedir.⁵⁰ Özetle bu tarihî şahsiyetler milletlerin tarih şuru ve ulusal kimlik kazanımında etkin bir rol oynayarak hafızalarda yer edinmiştir.

Kaynakça

- Abbott, Jacob, *History of Genghis Khan*, Harper&Brothers Publishers, New York 1873.
- Abdullah b. Fazlillâh Vassâf, *Târîh-i Vassâfî'l-Hazret*, (Tsh. Ali Rızâ Hâciyân Nejad), C. IV., Müessesesi-yi İntişârât Danişgâh-i Tahran, Tahran 1388.
- Ahmed b. Ebî Yâkub, *el-Büldân*, (Trc. Doktor Muhammed İbrahim Âyetî), Bongah-i Tercüme ve Neşr-i Kitab, Tahran 1343.
- Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, (Çev. Mürsel Öztürk), TTK Yayınları, Ankara 2013.
- Âştîyânî, Abbas İkbâl, *Târîh-i Mogul ez Hamle-yi Çengiz ta Teşkil-i Devlet-i Tîmûrî*, Müessesesi-i İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahran 1388.
- Atamelik b. Muhammed Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ-yi Cüveynî*, (Tsh. Muhammed b. Abdulvâhab Kazvîni), İntişârât-i Hermes, Tahran 1387.
- Barkhausen, Joachim, *İmperatürî Zerd Çengiz Han ve Ferzendâneş*, (Trc. Erdeşîr Nîkpûr), Çaphane-i Daverpenah, Tahran 1346.
- Barthold, V. V., *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), TTK Yayınları, Ankara 1990.
- Baymatof, Lokman, "Timur Melik der Hafize-i Tarih-i Hocend", *Neşriye-i Keyhan Ferhengî*, S. 215, Şehriver, 1383, s. 62-64.
- Beyânî, Şîrîn, *Dîn ü Devlet der İrân Ahd-i Mogul*, C. I., Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, Tahran 1389.

⁴⁹ Baymatof, "Timur Melik", s. 62.

⁵⁰ Pezeşk, "Timur Melik"; <https://rch.ac.ir/article/Details/10758>

- Bosworth, C. E., “Khudjand(a)”, *EL²* (İng.), C. V., Leiden 1986, s. 45-46.
- Brent, Peter, *The Mongol Empire*, Weidenfeld and Nicolson, London 1976.
- Bretschneider, E., *Mediaeval Researches from Eastern Asiatic Sources*, Vol. I., London 1888.
- Brockelmann, Carl, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, (Çev. Neşet Çağatay), TTK Yayınları, Ankara 2002.
- Buell, Paul D., *Historical Dictionary of the Mongol World Empire*, The Scarecrow Press, Oxford 2013.
- Buniyatov, Ziya, *A History of the Khorezmian State Under the Anushteginids 1097-1231*, IICAS, Samarkand 2015.
- Burgan, Michael, *Empire of the Mongols*, Facts on File, New York 2005.
- D’ohsson, M. Baron C., *Moğol Tarihi*, (Çev. Ekrem Kalan-Qiyas Şükürov), IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2006.
- Destgayb, Abdulali, *Hücum-i Ordu-yi Mogul be İran*, İntişârât-i İlm, Tahran 1367.
- Devlet, Nadir, *Avrasya Fatihisi Cengiz Han*, İstanbul 2010.
- Diyanet, Ali Ekber, “Çengiz”, *Dâ’iretü’l-Ma’ârif-i Bozorg-i İslâmî*, C. XIX., Tahran 1395, s. 391-396.
- Doygun, Meryem, “Moğollar Karşısında Farklı Mekânlarda Mükerrer Hatalar: Otrar ve Köseadağ Karşılaştırması”, *1243 Köseadağ Savaşı ve Anadolu’nun Moğollar Tarafından İşgali*, Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, Sivas 2018, s. 447-458.
- Ebu’l-Gazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, (Baron Desmaisons), Akademiye-i İmparatoriye, Petersburg 1871.
- Ebulkasım b. Ahmed Ceyhânî, *Eşkâl-el Âlem*, (Trc. Ali b. Abdulselam Kâtib), Meşhed 1368.
- Ebü’l-Ferec, *Abül-Farac Tarihi*, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), C. II., TTK Yayınları, Ankara 1999.
- Ebü’l-Fidâ, *Takvîmü’l-Büldân*, (Trc. Abdülmuhammed Âyetî), İntişârât-ı Bünyâd-ı Ferheng-i İran, Tahran 1349.
- Ebü’l-Hasen Ahmed b. Yahyâ Belâzürî, *Fütûhu’l-Büldân*, (Trc. Muhammed Tevekkül), Neşr-i Nokre, Tahran 1337.
- Ebü’l-Kâsım Ubeydullâh b. Abdillâh İbn. Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve’l-Memâlik*, Brill, Leiden 1889.
- Gıyâsüddîn b. Hümâmiddîn el-Hüseynî Hândmîr, *Habîbü’s-Siyer*, (Mkd. Celâleddîn-i Hümâyî), C. II-III., İntişârât-i Hayyam, Tahran 1380.

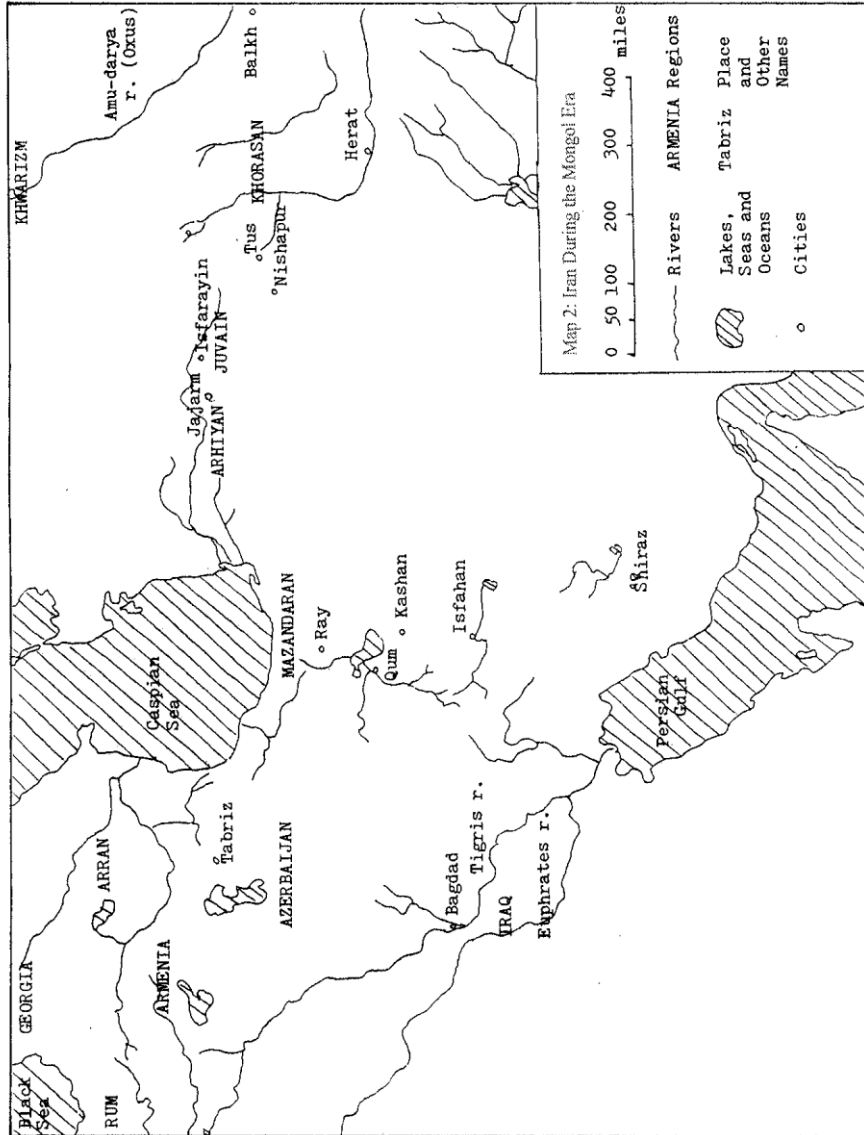
- Grousset, Rene, *Stepler İmparatorluğu*, (Çev. Halil İnalçık), TTK Yayınları, Ankara 2011.
- Hamdullah Müstevfi, *Târîh-i Güzîde*, (Nşr. Abdülhüseyin Nevâî), Müessesese-i İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahran 1394.
- Hartog, Leo De, *Cengiz Han*, (Çev. Serkan Uzun), Dost Kitabevi, Ankara 2003.
- Hasanzâde, İsmail, *Târîh-i İran der Ahd-i Hârezmşâhîyan*, Bongah-i Tercüme ve Neşr-i Kitab-i Parsa, Tahran 1392.
- Hitchins, Keith, “Khujuand”, *Encyclopedia Iranica*, <https://www.iranicaonline.org/articles/khujand-city-in-northwestern-tajikistan> (Erişim Tarihi: 03.08.2021)
- Hocendî, Abdulmenan Nasruddîn, “Hocend”, *Dânişnâme-i Cihân-ı İslâm*, C. XV., Tahran 1390, s. 204-205.
- Howorth, Henry, *History of the Mongols*, C. I., Longmans, Green and Company, London 1880.
- <https://rch.ac.ir/article/Details/10758> (Erişim Tarihi: 04.08.2021)
- <https://www.yjc.news/fa/news/5345184/شهر-هایی-که-چنگیز-خان-آنها-را-ویران-کرد> (Erişim Tarihi: 04.08.2021)
- Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, (Tsh. Menûcehr Sütüde), Zeban ve Ferheng-i İran, Tahran 1362.
- İbn Arapşah, *Fakihet el Hulefa (Cengiz Han Kısmı)*, (Çev. Şerafettin Yaltkaya), İstanbul 1920.
- İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, (Trc. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2014.
- İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi El-Kâmil Fi't-Târîh Tercümesi*, (Trc. Ahmet Ağırakça vd.), C. IV., Ocak Yayıncılık, İstanbul 2016.
- İstahri, *Ülkelerin Yolları*, (Çev. Murat Ağarı), Ayışığı Kitapları, İstanbul 2015.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Harezmsahlr Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, TTK Yayınları, Ankara 2000.
- Kazvinî, Muhammed, “Hocend ve Hokand”, <http://ensani.ir/file/download/article/20120614185909-6011-20.pdf> (Erişim Tarihi: 29.05.2021).
- Köprülü, M. Fuad, *Tarih Araştırmaları I*, (Haz. Yahya Kemal Taştan), Akçağ Yayınları, Ankara 2006.
- Kurtuluş, Rıza, “Hucend”, *DİA.*, C. XVIII., İstanbul 1998, s. 272-273.
- Lârî, Muslihuddîn Muhammed, *Mir'atü'l-Edvâr ve Mirhatü'l-Ahbâr*, (Tsh. Seyid Celil Sagrevaniyan), C. II., Merkez-i Pejuhişi-yi Miras-ı Mektub, Tahran 1393.

- Minhâc-ı Sirâc el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, (Tsh. Abdülhayy Habîbî), C. II., İntişârât-i Esâtîr, Tahran 1389.
- Muhammed b. Alî b. Muhammed Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, (Tsh. Mîr Hâşim-i Muhaddis), Müessesesi-i İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahran 1363.
- Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mîrhând, *Târîh-i Ravzatü's-Safâ*, C. VII-VIII., İntişârât-i Esâtîr, Tahran 1380.
- Muhammed b. Necîb Bekrân, *Cihannâme*, (Çev. Meryem Doygun), Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2021.
- Pâzûki, Rıza, *Târîh-i İnan ez Mogul ta Afşâriyye*, Şirket-i Çaphane-yi Ferheng, Tahran 1316.
- Pezeşk, Menuçehr, "Timur Melik", *Tarihçe-i Makale*, <https://www.cgie.org.ir/fa/article/224552/تیمور-ملک> (Erişim Tarihi: 03.08.2021)
- Rahmetî, Muhsin, "Alâeddin Muhammed Hârezmşah", *Dânişnâme-i Cihân-ı İslâm*, C. XVI., 1390, s. 307-312.
- Ratchnevsky, Paul, *Genghis Khan: His Life and Legacy*, Blackwell, Oxford 1991.
- Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevarîh*, (Tsh. Behmen Kerîmî), İntişârât-i İkbâl, Tahran 1387.
- Roux, Jean Paul, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, (Çev. Ayşe Bereket), Kabalcı Yayınları, İstanbul 2001.
- Sergozest-i Çengiz ve Hârezmşahiyan*, (Haz. Haşim Recebzâde), Tahran 1386.
- Strange, Guy Le, *Doğu Hilâfetinin Memleketleri*, (Haz. Adnan Eskinurt-Cengiz Tomar), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2015.
- Sütûde, Menüçehr, *Âsâr-i Târîh-i Verarud ve Hârezm*, C. III., Gencîne-i Coğrafya-yı Tarih-i İnan, Tahran 1388.
- Sykes, Sir Percy, *Târîh-i İrân*, (Trc. Seyyid Muhammed Taki Fahrdâî Gîlânî), C. II., Tahran ty.
- Şihâbüddîn Muhammed Hurendizî Zeyderî Nesevî, *Sîret-i Celâleddin Mengüberni*, (Tsh. Mücteba Minovî), Şirket-i İntişârât-i İlmî ve Ferhengî, Tahran 1365.
- Temir, Ahmet, *Moğolların Gizli Tarihi'ne Göre Cengiz Han (Çingiz Han)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989.
- Tetevî, Ahmet-Asîf Han Kazvînî, *Târîh-i Elfi*, C. V., Şirket-i İntişârât-i İlmî ve Ferhengî, Tahran 1382.
- Togan, Zeki Velidi, *Cengiz Han (1155-1227)*, 1970.
- Tunalıoğlu, Engin, "Şecere-i Türk'e Göre Harezmi Seferinden Ölümüne Kadar Cengiz Han Devri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi*, (Yayınlanmamış Mezuniyet Tezi), İstanbul 1969.

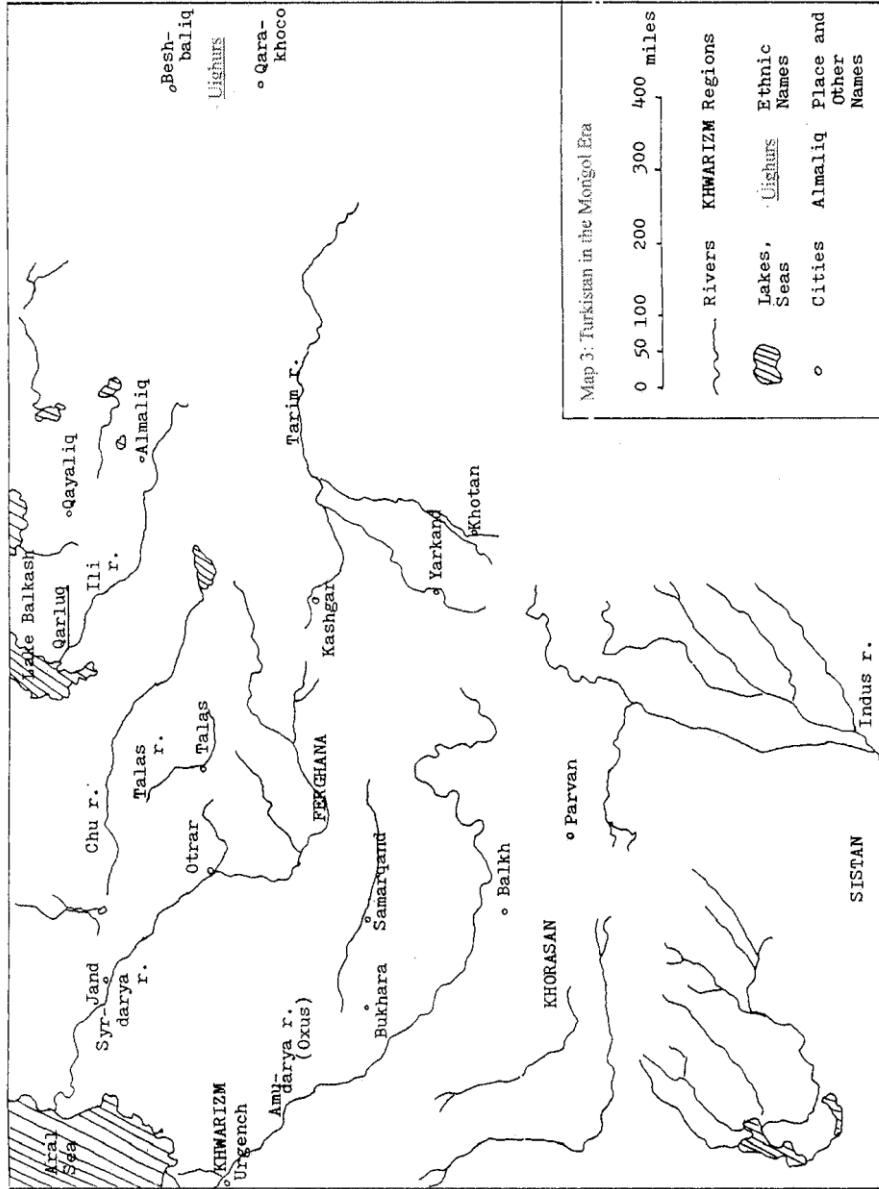
Velâyeti, Ali Ekber, *Îrân ez Hamle-yi Mogol ta Pâyân-i Timuriyan*, Müessesesi-İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahran 1392.

Yâkut Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, C. II., Sazman-ı Mirâs-ı Ferhengî Kişver, yy, ty.

EKLER:

EK I: Paul D. Buell, *Historical Dictionary of the Mongol World Empire*, The Scarecrow Press, Oxford 2013, s. 35.

EK II: Buell, *Historical Dictionary*, s. 36.